

Bondevenner og bondevenner – to alen af et stykke?

En komparativ undersøgelse af de danske og norske bondevenneorganisationer

Niels Clemmensen

Fortid og Nutid juni 1994, hefte 2, s. 134–157.

Gennem de senere år har der været iværksat en række fællesnordiske forskningsprojekter med det formål at kaste nyt lys over de enkelte landes nationale udvikling gennem komparationen med de øvrige nordiske lande. Med udgangspunkt i en gennemgang af de norske bondevenneforeninger viser Niels Clemmensen i artiklen, hvordan den komparative metode kan bidrage til belyse den danske bondebevægelses karakter. Ved at inddrage ikke blot Bondevennernes Selskab og Bjørnbaks jyske bondebevægelse, men også de lokale sognesparekasser i sammenligningen får han blotlagt nogle mentale fællestræk i 1800-tallets bondesamfund i Danmark og Norge.

Niels Clemmensen, f. 1945, ph.d. 1993. Fra 1974 ansat ved Tårnby Gymnasium. 1983–1988 forskningsrådsstipendiat, ekstern lektor ved Odense Universitet 1991–1993, ved Københavns Universitet 1994. Har skrevet bl.a. *Sparekassebevægelsen i Danmark 1810–1914*, 1985, og *Associationer og foreningsdannelse i Danmark 1780–1880*, 1987, samt en række lærebøger og artikler om fortrinsvis landbohistoriske emner. Adresse: Vibekegade 7, 2100 København Ø.

Her kan vi se vores egne vindver. – Hej, kom hit, mutter! Her kan vi se vores egne vindver.

Vi kender vist alle sammen kobbersmedemesterens aha-oplevelse i Genboerne, da han besøger studenterne på Regensen og får øje på sine egne vinduer på den anden side af gaden. Det velkendte ses i et nyt perspektiv og afslører nye facetter. Amagerkanerne vil genkende oplevelsen under indflyvningen til Kastrup lufthavn, hvor den lokale skole, fodboldbane eller måske eget parcelhus ses i et uvant fugleperspektiv.

Historikeren kan søge den samme oplevelse ved at sammenligne de hjemlige forhold med udviklingen i andre lande eller lokaliteter. I de seneste år har den komparative metode i stigende grad vundet indpas i den historiske forskning, ofte under inspiration fra tilgræn-

sende discipliner som socialantropologi eller sociologi. Det er ikke udtryk for nogen prioritering, når jeg som eksempler nævner Associationsprojektet, Kattegat-Skagerrakprojektet og Condisprojektet.¹ De er langt fra de eneste og heller ikke de første. De nævnes blot som de projekter, jeg personlig har haft berøring med og har høstet erfaringer fra. De nævnte projekter har alle sammen været koncentreret om det skandinaviske område, hvor nordiske forskere har ønsket at aflukke den nationale udvikling hidtil upåagtede aspekter ved at konfrontere den med udviklingen i de nordiske nabolande. Nationale særtræk kan på den måde falde i øjnene, men også nordiske fællestræk inden for de valgte forskningsfelter. I Condisprojektet har man yderligere udbygget kontakten til tyske forskere med henblik på belysning af en mulig »skandinavisk

model« for demokratiseringsprocessen i forhold til udviklingen i det tyske område, der i øvrigt i sig selv er flertydig og mangefacetteret.

Enhver forsker vil naturligvis inden for sit eget område have erfaringer med den komparative metode gennem deltagelse i kongresser og symposier med tilhørende publicerede rapporter. Men det er forholdsvis nyt, at betydelige forskningsmidler er blevet kanaliseret over i længerevarende projekter, baseret på et institutionaliseret samarbejde mellem heltidsansatte forskere fra forskellige lande. De utallige, til tider uoverstigelige vanskeligheder, som et sådant samarbejde rejser, ikke mindst når det gælder affattelsen af en slutrapport eller syntese, vil være velkendte fra alle projekter. Forskellig forskningstradition, terminologi og begrebsdannelse stiller krav til deltagerne om fleksibilitet og åbenhed.

Det er oplagt, at komparationen ikke skal begrænse sig til det terminologiske niveau, men det kan være et udmærket udgangspunkt, om ikke andet så for at afdække de faldgruber, der ligger i at hæfte sig ved de tilsyneladende ligheder, der beror på terminologien. »Folkelige bevægelser« i Danmark er eksempelvis noget andet end »folkrorelser« i Sverige. Sammenlignet med det tyske sprogområde er til gengæld begreberne »folk« og »folkelig« i de nordiske lande noget ganske andet – mildt sagt – end »Volk« og »völkisch«!

Det kan derfor være metodisk frugtbart at tage sit udgangspunkt i terminologien og sammenligne fænomener, der har fået den samme eller beslægtede betegnelser i de regioner eller lande, der indgår i komparationen. Det er, hvad det følgende skal dreje sig om, hvor jeg har valgt at sammenligne Bondevennernes Selskab (1846) med Søren Jaabæks bondevenneforeninger i Norge.

Jaabæk hævdede selv, at hans bondevenneforeninger var dannet efter forbillede af de danske bondevenner.² Blev

resultatet nu også derefter? Vi har stifterens erklærede målsætning, og vi har overensstemmelsen i terminologi, men alene det forhold, at Jaabæk etablerede et nært forhold til Lars Bjørnbak og ikke eksempelvis til I.A. Hansen giver dog stof til eftertanke. Det skal derfor på forhånd røbes, at de norske bondevenner ikke, eller i al fald kun med store forbehold, kan siges at dække det samme fænomen som Bondevennernes Selskab.

Men måske kan vi i stedet finde en pendant til Jaabæks bevægelse inden for andre grene af den politiske bevægelse i Danmark. Bondevennernes Selskab var et udpræget regionalt fænomen lokaliseret til øerne, og dets storhedstid ligger en snes år før Jaabæks bevægelse. I mangt og meget kunne det derfor falde naturligere at sammenligne Jaabæks bondevenner med den jyske bondebevægelse, som den blev tegnet af Lars Bjørnbak i 1870'erne, så meget mere som Bjørnbak og Jaabæk følte sig som politiske kampfæller. Og endelig kunne det jo tænkes, at lighederne skal findes et helt andet sted, at vi må omvejen til det lokale foreningsliv for at finde et dansk sidestykke til de Jaabækske bondevenneforeninger.

I det følgende vil jeg afprøve disse muligheder ved at sammenligne Jaabæks bondevenner med Bondevennernes Selskab og med Den jyske Folkeforening, hvor Lars Bjørnbak førte det store ord. Dernæst vil jeg bevæge mig uden for det specifikt politiske område til foreningslivet i lokalsamfundet, eksempelvis i sognesparekasserne, i håb om at pejle mig ind på nogle dybtliggende mentale fællestræk i bonde-samfundet i Danmark og Norge.

Komparationen vil tage sit udgangspunkt på det fænomenologiske niveau ved at sammenligne program, organisation, spredning og rekruttering i de omtalte sociale bevægelser i Danmark og Norge. Fra de forskelle og ligheder, der her kan konstateres, vil det blive nød-

vendigt at søge ned til de dybereliggende sociale og politiske strukturer for at finde en brugbar tolkning. Begge niveauer, såvel det fænomenologiske som det strukturelle, må nødvendigvis indgå i den komparative analyse for at belyse vekselvirkningen med samfundsudviklingen i de to lande. Ikke mindst denne vekselvirkning skulle gerne fremgå som et resultat af analysen. Men først en kort foreningshistorisk perspektivering.

»Bonden skal løftes op i skyen«

Med denne vurdering sammenfattede en konservativ indsender i Kristiania-avisen *Fædrelandet* sin bekymring over Søren Jaabæks bondebevægelse, da den endnu blomstrede i 1871.³ Jaabæk havde dannet sin første bondevenneforening i 1865 i Mandal, og den blev startskuddet til en sand bølge af foreninger i de norske bygder. Fra 1860'ernes slutning til 1873 nåede antallet af kendte bondevenneforeninger op på 300.

Udviklingen var iøjnefaldende, selv om foreningsdannelsen i Norge allerede på det tidspunkt kunne trække på en langvarig tradition. I sin oversigt over den norske foreningsdannelse i 1800-tallet skelner Hans Try mellem fire faser.⁴ I tiden indtil 1840 fortsættes oplysningstidens tradition for didaktiske og filantropiske selskaber, ofte efter udenlandske forbilleder eller hvad man kunne kalde »efterabningens imperativ«. I 1840'erne kommer det store folkelige gennembrud, den første »foreningsbølge« med missionsforeninger, afholdsforeninger, sparbanker og arbejderforeninger, de såkaldte Thranitter, opkaldt efter bevægelsens ophavsmand, Marcus Thrane. Jaabæks bondevenneforeninger markerer begyndelsen på en ny foreningsbølge fra midten af 1860'erne og ind i 1870'erne og skabte i deres kølvand en lang række beslægtede forenin-

ger som folkeforeninger, almueforeninger, bygdeforeninger etc. Og endelig indtræder en fjerde fase i begyndelsen af 1880'erne som en følge af den stigende polarisering mellem Venstre og Højre, der begge søgte at udbygge deres positioner lokalt.

Hans Try påpeger, at foreningsdannelsen i Norge var præget af en dualisme mellem en hierarkisk-centralistisk og en demokratisk-decentralistisk tendens, der kunne gøre sig gældende som en spænding i de enkelte faser og inden for de enkelte foreningstyper, men som i det store og hele satte deres forskellige præg på de forskellige faser.⁵ Jaabæks bondevenneforeninger vurderer Try som et udtryk for det demokratisk-decentralistiske princip, hvor foreningerne groede frem fra neden på bygdeplan og rekrutteredes fra det brede folk, mens urbane elitære lag spillede en større rolle i de hierarkisk-centralistiske foreninger.

De norske bondevenner voksede altså frem i en fase kendetegnet af en frodig foreningsdannelse i landalmuen og var i meget høj grad med til selv at sætte deres stempel på denne fase. Det samme gjaldt for 1840'ernes danske bondevenner, men med en faseforskydning i forhold til Norge på godt en snes år. Bondevennernes Selskab indgik i det flerstrengede og mangeartede foreningsliv i landalmuen, som for alvor tog fart med landkommunalordningen af 1841, og som gav foreningsformen en ny folkelig og offensiv karakter, der lå fjernt fra de grupper, der hidtil havde båret foreningsdannelsen i by og på land, nemlig embedsmænd, præster og store landejendomsbesiddere. Altså i ganske høj grad en parallel til det senere norske eksempel.

I det følgende skal det undersøges, hvor langt denne parallel kan drages. Jeg vil begynde med en nærmere præsentation af Søren Jaabæks bevægelse og derefter konfrontere den med Bondevennernes Selskab i Danmark.

Norske bondevenner – en regional sammenligning

Da Jaabæk trådte frem med sit forslag til bestemmelser for bondevenneforeningen i Mandal den 17. maj 1865 var det med et program for offentlig sparsommelighed i stat og kommune og en gennemført økonomisk liberalisme – *I det hele taget at befordre den materielle udvikling og andet fremskridt ved bortryddelsen af unødige tvangslove og andet, der er til hinder for selvvirksomhed og udviklingen.*⁶ Senere kom dog kravet om en lovbunden nedsættelse af renten.

Der spores i dette program en klar front mod embedsmændene og byernes privilegerede elite, der havde været et kardinalpunkt i bondepolitikken siden Eidsvoll-grundlovens første år. For havde bønderne måske ikke oplevet følgerne af den konstitutionelle frihed som et endeløst påbud om nye skatter for at finansiere den unge stat og sanere pengevæsenet? Det offentlige og dets administratorer var den alle steds nærværende fjende, som greb ind i dagligdagen og måtte bekæmpes, og den økonomiske liberalismes doktriner passede som fod i hose med denne indstilling.

Bestyrelsen for bondevennerne i Mandal foreslog blandt andet sit program realiseret gennem udgivelsen af et politisk blad, der nøje skulle følge de enkelte stortingsmænds stemmeafgivning så vidt muligt ved navns nævnelse. Her var der altså ikke tale om nogen liberalisme. Den liberale doktrin, hvorefter den folkevalgte alene er bundet af sin egen overbevisning, måtte vige for ønsket om at kontrollere stortingsmændene. I selve programmet tales der ganske vist ikke om nogen virksomhed ved stortingsvalgene, men bondevennernes senere praksis viste klart, at man ønskede at øve indflydelse på valgene og holde de valgte kandidater i snor.

Mandalforeningens program blev taget op i næsten identiske formuleringer

Søren Jaabæk (1814–1894). Jaabæk var lærer og gårdbruger og baserede sin landspolitiske karriere som bondepolitiker på et solidt fodfæste i lokalpolitikken i Lister og Mandals amt. Selv om hans bondevenneforeninger udviklede sig til den første egentlige partiorganisation i Norge, gik Jaabæk ikke gerne på kompromis med andres synspunkter og holdninger, heller ikke blandt sine egne. Takket være sin konsekvente sparepolitik og rationalistiske indstilling blev han af sine modstandere betragtet som indbegrebet af åndløs materialisme og småtskårethed. Han kom her til at dele vilkår med sin meningsfælle i Danmark, Lars Bjørnbak. Foto Det kongelige Bibliotek.

i andre bondevenneforeninger, men en sammenligning af programmerne i forskellige regioner viser klart de forskelle mellem Østlandet og Vestlandet, som gjorde sig gældende på næsten alle områder inden for bevægelsen. Kravet om sparsommelighed kan man ganske vist møde i bondevenneforeninger over hele landet, om end ikke i alle foreninger, men på Vestlandet er der en tendens til mere almene og lokalt orienterede formålsformuleringer end på Østlandet. Fra Stavanger amt kan en skolelærer således meddele om dannelsen af en lo-

kal »Folkevenneforening« med det formål at fremme alt, hvad der antages at tjene til folkets gavn og bedste. Foreningen ville arbejde for et bedre forhold mellem husbond og tyende, et bedre grande- og nabolag og aflæggelse af unyttige tids- og pengespildende skikke.⁷ På foreningens første møde havde man blandt andet drøftet afholdssagen og muligheden af at oprette lokale læsekredse, hvorimod man af mangel på kendskab til så *indviklede og vanskelige sager* ikke havde set sig i stand til at udtale sig om renteloven og hypotekbankens adfærd over for sine debitorer, som ellers var bragt på dagsordenen af bemeldte skolelærer.

Det nære lokalsamfund stod altså i centrum, mens »storpolitikken« måtte vige. Man bemærker også betegnelsen »folkevenneforening«, altså ikke »bondevenneforening«, hvorved man understregede konsensus og fællesskabet i lokalsamfundet. Andre betegnelser for foreninger af lignende observans kunne f.eks. være »folkeforening« eller »folkesamlag«, altså foreninger, der var for hele bygden eller lokalsamfundet og ikke satsede på særskilte interessegrupper.

Også på Østlandet finder man ganske vist foreninger med neutrale navne, men det almindeligste var navne, der knyttede an til gårdbrugernes interesser, f.eks. »bondeforening« eller »bondesamlag«. Tendensen kom også til udtryk i programformuleringerne. På Østlandet tales der f.eks. om *gårdbrugernes fortrykte stilling*, om at bevare gårdbrugernes selvstændighed og om lettelse af *det nærværende materielle tryk*, og der peges på en række konkrete sager som nedsættelse af renten på pantelån og reduktion af fattigudgifterne, altså krav, der især var et anliggende for gårdbrugerne.⁸

I de østnorske foreningsbestemmelser er aktiviteten ved stortings- og kommunalvalgene også stærkere understreget

end på Vestlandet, eksempelvis i Melhus Bondevenneforening: *Da såvel statens som kommunens udgifter væsentlig ligger i valgte mænds hænder, vil foreningen i særlig grad have sin opmærksomhed henvendt på de offentlige valg.*⁹ Bøndernes engagement i valgene var da også større på Østlandet end på Vestlandet, ligesom de østnorske foreninger i højere grad blev dannet i valgår.

Denne holdning var i overensstemmelse med Søren Jaabæks ønske om at skabe en slagkraftig valgorganisation til mobilisering af bønderne mod embedsmændene. I overbestyrelsens – læs Jaabæks – forslag til grundregler for alle bondevenlige foreninger udsendt i 1872, understreges det, at foreningerne skal arbejde for, at valgene sker *i streng folkelig retning, helst således, at embedsmænd ikke vælges, med mindre man er aldeles sikker på deres bondevenlige sindelag.*¹⁰

Østlandets foreninger var altså i højere grad end Vestlandets orienteret mod »storpolitikken«, dog med reservationer, som vi senere skal komme ind på. Endvidere satsede de mere entydigt på gårdbrugerinteresser og rekrutteredes derfor i udpræget grad blandt bønder med et meget ringe indslag fra andre grupper i lokalsamfundet. Skønt husmændene i Østlandets bygder ofte var i overtal, udgjorde de typisk under én procent af de organiserede bondevenner. Det var nærmest sådan, at jo flere husmænd, der var i bygden, des færre blev medlemmer af bondevenneforeningen. Der var også en tendens på Østlandet til at vende brodden nedad mod husmændene med kravet om reduktion af fattigudgifterne og en udpræget skepsis over for en udvidelse af valgretten. Det kunne jo give mere magt til husmændene, selv om en udvidet stemmeret ellers var en af Jaabæks mærkesager.¹¹ Ganske vist var Vestlandets foreninger også udpræget foreninger af bønder, men med et større indslag af

husmænd, skønt deres procentvise andel af befolkningen var langt mindre end i bygderne på Østlandet.

De regionale forskelle må tolkes i lyset af den forskelligartede økonomiske og sociale struktur, der skabte forskellige forudsætninger for foreningsdannelsen på Øst- og Vestlandet. På Vestlandet var bygderne mere egalitære, de sociale skel mindre markante end på Østlandet. Befolkningstilvæksten, det øgede pres på jorden og den medfølgende proletarisering blev sammen med den stigende markedsorientering af landbruget de afgørende faktorer bag de særlig østnorske træk i bondevennebevægelsen. Landbruget på Østlandet var mere konjunkturfølsomt end på Vestlandet, hvor den traditionelle selvforsyning ikke i samme grad var på retur. Foreningerne på Østlandet må derfor tolkes som kriseforeninger, som en reaktion på en lavkonjunktur med lave korn- og ejendomspriser kombineret med stigende kommunale udgifter til bl.a. fattigvæsenet. Lavkonjunktoren ramte gårdbrugerne på deres pengepung, og de organiserede sig i bondevenneforeningerne for at varetage deres interesser både nedad mod de proletariserede lag og opad mod embedsmænd og prioritethavere.

Østlandets foreninger blev organisationer for en truet interessegruppe, mens Vestlandets foreninger i henseende til program, virksomhed, rekruttering og helt ned til det valgte navn i højere grad blev overbygninger på hele lokalsamfundet. Deres rekruttering afspejlede derfor nok så meget lokalsamfundets sociale profil som enkelte interessegrupper. Det var lokalsamfundet – med understregning af lokal – der stod i centrum, en livsform, om man vil, som man ville værne mod trusler udefra. Med et lidt uhåndterligt begreb kunne man karakterisere denne holdning som »bondekommunalisme«, det vil sige en afvisning af centralstaten og af den fort-

satte integrering i det omgivende samfund, der truede den særlige livsform i bygderne. Det var en holdning i pagt med traditionelle strømninger i bondepolitikken, hvor man blot behøver at pege på bøndernes krav forud for indførelsen af det kommunale selvstyre. I realiteten var bønderne dengang fortalere for et Norge af selvstyrende kommuner, hvor de urgamle almueforsamlinger atter kunne komme til deres ret.¹²

Interessesammenslutninger af gårdbrugere på Østlandet og bondekommunalisme på Vestlandet kunne i fællesskab udpege embedsmandsstaten som fjenden, hvad enten den truede gårdbrugerne med øgede byrder eller mere alment truede en hel livsform. Man kunne opfatte Østlandets bondevenner som mere »moderne« og i overensstemmelse med en mere udviklet økonomisk og social struktur, men de to retninger valgte begge et moderne middel som redskab, nemlig foreningsformen. Man skal heller ikke overvurdere forskellene mellem øst og vest. Der var til stadighed overlapninger. I Søndre Trondhjem amt, der i meget lå på linie med Østlandet, kunne bondevennerne f.eks. agitere mod anlæggelsen af en jernbane, fordi den ville medføre en stigning af de lokale lønninger.¹³ Dette synspunkt var ganske vist i overensstemmelse med gårdbrugernes interesser som arbejdsgivere, men tyder ikke på nogen udviklet bevidsthed om behovene for det moderne, markedsorienterede landbrug. Snarere skulle man mene, at denne holdning var repræsentativ for Vestlandets bondekommunalisme, og i al fald er man milevidt fra, hvad man kan møde hos samtidens danske bønder. Man tænke blot på den lidenskab, hvormed bønderne herhjemme kæmpede for at få ført en kommende jernbane gennem netop deres distrikt eller område!

Jaabæks bevægelse?

Jaabæk blev igangsættereren og inspiratoren for de norske bondevenner, men de regionale forskelle må rejse spørgsmålet, i hvor høj grad en så broget og mangeartet bevægelse kan identificeres med en enkelt mand og hans synspunkter. Var de norske bondevenner virkelig Jaabæks bevægelse?

Østlandsforeningerne realiserede i højere grad end Vestlandets Jaabæks ønske om at skabe en slagkraftig vælgerorganisation, mens Vestlandets foreninger til gengæld lå mere på linie med hans demokratiske ambitioner om at skabe en bred folkebevægelse, der ikke kun omfattede gårdbrugerne. Jaabæks mærkesager, den økonomiske liberalisme og offentlig sparsommelighed, var dog et gennemgående træk i de fleste lokalforeninger både i øst og i vest. Som organisatorisk og politisk samlingspunkt tjente overbestyrelsen i Mandal med Jaabæk i spidsen og hans blad, *Folketidende*, men i praksis blev der kun afholdt en enkelt landsdækkende forsamling. Kommunikationen fra oven og ned varetoges bl.a. ved, at overbestyrelsen sendte »sager« ud til lokalforeningerne til udtalelse. Typiske sager var f.eks. spørgsmål som ophævelse af overflødige embeder, nedsættelse af lønninger og gratialer – embedsmændenes, forstås – og gårdbrugernes »synken i velvære«. På disse områder lå Jaabæk helt på linie med sine græsrodder.

Det må derfor være berettiget med Hans Try at karakterisere de norske bondevenner som et udtryk for det demokratisk-decentralistiske princip. Græsrodderne satte grænserne for Jaabæks og overbestyrelsens magtudøvelse, og det blev afgørende for bevægelsens pludselige nedgang. Fra slutningen af 1871 sygnede den hen eller løsrev sig fra overbestyrelsens indflydelse, og efter 1873 var der kun 10–15 lokalforeninger, som vedligeholdte kontakten med Jaabæk og *Folketidende*. Den be-

vægelse, som Jaabæk havde sat i gang, var løbet ham af hænde. Hvorfor?

Jaabæk var uden tvivl i pagt med dybe strømninger blandt norske bønder, men på visse områder var han en fremmed fugl. Han var f.eks. republikaner og stærkt kritisk over for præsterne, men hvad værre var, også over for den pietistisk farvede lægmandsbevægelse, der havde stærkt fodfæste i landalmuen.¹⁴ Hans modstandere forsømte ikke i deres propaganda at drive en kile ind mellem Jaabæk og bønderne på netop disse punkter – *Den måde, hvorpå Guds ord dér bruges (i Folketidende), og kirkens hellige ting dér omtales, er forargelig*, hedder det i *Fædrelandet* i 1870 i en henvendelse til bondevennerne. Og videre: *Vil I være kristne, da kan I ikke roligt se herpå*.¹⁵

Samtidig begyndte Jaabæk at spænde buen for højt i sine ambitioner om at drive egentlig »storpolitik« og mobilisere bondevennerne i det rigspolitiske magtspil. I sag 33 udsendt fra overbestyrelsen i oktober 1871 blev lokalforeningerne opfordret til at give svar på, om medlemmerne havde tillid til det siddende ministerium Fredrik Stang, og om de i modsat fald ønskede et ministerium under Johan Sverdrup. Var det tilfældet, ville overbestyrelsen arbejde for et mistillidsvotum til ministeriet.¹⁶

I en meget præcis analyse af den vej, som Jaabæk her var slået ind på, konstaterede *Fædrelandet*, at Jaabæk havde svigtet bondevennernes oprindelige og nære kamp for sparsommelighed og i stedet var slået ind på Sverdrups rigspolitiske linie.¹⁷ Analysen blev til overmål bekræftet af de meget valne reaktioner på sag 33 fra de lokale foreninger. Kun en tredjedel af foreningerne reagerede på sag 33, og en del af dem undskyldte sig med, at de ikke forstod sig på den slags sager. Denne mere end kølige reaktion betød samtidig, at Jaabæk på sin side mistede tilliden til lokalforeningerne som politisk redskab, og den gensidige mistillid mellem le-

delse og græsrodder blev afgørende for bevægelsens bratte ophør.

På sin vis kan man konstatere, at Jaabæk udviklede sig til en dårlig bondeven. Hans rigspolitiske engagement overskred rammerne for Østlandets snævre gårdbrugerinteresser og Vestlandets decentrale bondekommunalisme. At lavkonjunkturen vendte efter 1870, og udviklingen gik i retning af større integration af de vestlandske bygder, fjernede yderligere nogle væsentlige forudsætninger for østnorske og vestnorske bondevenner. Her skal man også søge forklaringen på, at bønderne mindre end ti år senere kunne slutte op om Sverdrup og hans politik, altså et rigspolitisk anliggende. I mangt og meget blev det Sverdrup, der hørte, hvor Jaabæk havde sået.¹⁸

Bondevennernes Selskab – centralisme eller demokrati?

Som udgangspunkt for en sammenligning med Jaabæks bevægelse, vil det være frugtbart at undersøge Bondevennernes Selskab ud fra de kriterier, som Hans Try har opstillet for det demokratisk-decentralistiske princip:¹⁹

1. En demokratisk struktur – lederne vælges fra neden.
2. Lokalisering til landdistrikterne, til »periferien«.
3. Bred rekruttering, »jævne« folk uden for den sociale eller kulturelle elite.
4. En høj grad af uafhængighed for lokalforeningerne i forhold til de centrale organer.
5. Skepsis over for samfundets ledende grupper og etablerede magtstrukturer.

I mangt og meget genkender vi disse kriterier fra de folkelige bevægelser eller sociale bevægelser i det hele taget, og bondebevægelsen regnes jo traditionelt til de folkelige bevægelser her-

hjemme. Når det gælder Bondevennernes Selskab tegner der sig unægtelig et mere kompliceret og nuanceret billede.

Lad os begynde dér, hvor enhver historiker begynder, nemlig med kildematerialet. I Danmark må vi gå til Balthazar Christensens arkiv, men forfatteren af disse linier er langt fra den første, der er blevet skuffet over det pauvre resultat.²⁰ Det drejer sig hovedsageligt om oversigter over distriktsformænd og kontingenter spredt over forskellige år. Når det gælder de lokale aktiviteter må man almindeligvis gå den uhyre tidskrævende og møjsommelige vej gennem den bondevenlige presse. Med fremkomsten af amtsoversigterne over det lokale foreningsliv kunne man håbe på at komme tættere ind på bondevennerne, men nej! Ikke fra et eneste af bondevennernes kerneområder er der overleveret væsentligt lokalt materiale om selskabets aktiviteter.

Det hører til historikerens børnelærdom, at slutninger e silentio er betænkelige, men unægtelig kunne kildematerialets karakter tyde på, at i al fald en formaliseret og regelmæssig lokal virksomhed har været fraværende. Det udelukker selvfølgelig ikke uformelle kontakter af politisk karakter eller sammenkomster ved særlige lejligheder, et folkemøde eller et vælgermøde, der altid vil være overleveret i pressen, men om den stadige og regelmæssige virksomhed, som kendetegner et egentligt lokalt foreningsliv, findes intet overleveret.

Allerede kildematerialet rejser altså spørgsmålet, om der i Bondevennernes Selskab overhovedet har været tale om et lokalt foreningsliv, der må være et af de afgørende kriterier for det decentralistisk-demokratiske princip. Helt anderledes tegner kildematerialet sig til Jaabæks bevægelse. Denne bevægelses historie og senere nedgangstid er i høj grad lokalforeningernes historie. Historikeren kan ikke alene trække på Jaabæks arkiv i Kristiansand med flere tusinde breve, notater, manuskripter etc.

H.I. Hammerich: Det sidste læs køres ind, 1844. Pittoresk folkeliv eller idyllisk genrebillede – sådan ville borgerskabet gerne se bonden. Der var straks flere betænkeligheder, når det gjaldt om at give bonden politiske rettigheder og social ligestilling, og det gjaldt langt ind i Bondevennernes Selskab. Det måtte i al fald være den selvfølgelige forudsætning, at bønderne underordnede sig de mere dannedes førerskab. Foto Nationalmuseet.

fra bondevenner ude i landet, men det er også muligt at udnytte et stort antal forhandlingsprotokoller fra lokalforeninger. Lokalforeningerne lagde stor vægt på at konstituere sig som foreninger med hele det tilhørende formelle apparat.

Det er min opfattelse, at forskellene i kildematerialet ikke skyldes en mere eller mindre gunstig overlevering, men afspejler nogle reelle forskelle mellem den danske og den norske bondevennebevægelse. Lad os se nærmere på dem.

Da Jaabæk stiftede sin forening i Mandal, blev det nedfældet i statutterne, at bestyrelsen skulle opfordre beboerne i andre herreder til at danne foreninger. Den påtænkte organisation skulle tydeligvis baseres på et netværk af lokalforeninger. Samtidig konstituerede Mandal-bestyrelsen sig som fore-

løbig overbestyrelse for »hele riget«, indtil medlemmerne lovformeligt havde valgt en overbestyrelse. Ambitionerne var altså store – som det senere skulle vise sig, med rette – og fra 1867 dukkede foreninger op spredt over det meste af landet. Påvirkningen fra *Folketidende* må have været afgørende, kombineret med et lokalt initiativ. Spredningsmønstret kan nemlig ikke tolkes som resultatet af en centraliseret indsats fra overbestyrelsens side, når undtages *Folketidende*. Gnisten herfra fængede lokalt, og resultatet beroede på lokale omstændigheder. Var først en forening oprettet i et herred, spredte den sig til omgivelserne ved lokal »smitte«, den såkaldte nabosognseffekt, som er karakteristisk for et decentralt spredningsmønster.²¹

Indbydelsen til Bondevennernes Sel-

skab udgik fra en håndfuld københavnske liberale, ingen af dem var bønder, og organisationsplanen var centralistisk.²² Basis var ikke tænkt som selvstændige enheder, men integreredes i en samlet organisation under ledelse af centralbestyrelsen, der oven i købet var selvsupplerende, i al fald indtil 1848. Bestyrelsen udpegede distriktsformændene, og disse igen sogneformændene. Distrikts- og sogneformændenes opgaver bestod primært i at varetage opgaver for bestyrelsen, som f.eks. hvervning af medlemmer, indsamling af kontingenter m.m. I Jaabæks bevægelse var der tale om en tovejskommunikation, fra overbestyrelse til lokalforeninger og vice versa. I Bondevennernes Selskab gik kommunikationen hovedsagelig fra oven og ned, selv om bestyrelsen i tilspidsede situationer kunne opleve et betydeligt pres fra græsrodderne og sommetider også kunne bruge dem som pressionsmiddel over for regeringen.

Man skal ikke være blind for Jaabæks ambitioner om at disciplinere lokalforeningerne, men det var afgørende, at han til stadighed stod over for et selvstændigt foreningsliv på lokalt niveau med eget program og egne statutter, og som vi har set, med en ganske varieret profil.

På den anden side var der også grænser for den indflydelse, som den fjerne bestyrelse i København kunne udøve på sine græsrodder. Initiativtagerne havde oprindeligt forestillet sig, at indmeldelse i selskabet skulle ske ved direkte henvendelse til dem, men der kom først gang i foretagendet, da bestyrelsen henvendte sig til bondestandens egne tilidsmænd i landkommunalforeningerne.²³

Alligevel er det centralismen, der springer i øjnene. Den var til dels nødvendiggjort af forhold, der lå uden for selskabets indflydelse. Politiske forsamlinger af bønder, der jo måtte være forudsætningen for afholdelse af demokratiske valg af selskabets tillidsmænd,

kunne støde den enevældige regering, samtidig med at bøndernes politiske interesse i store dele af landet var beskedet. For overhovedet at stable en organisation på benene kunne det være nødvendigt med en aktiv indsats fra centralt hold. Bestyrelsen betjente sig af emissærer, der skulle udbrede ideen, og disse udnævnte simpelthen distrikts- og sogneformænd i de egne, hvor de virkede.²⁴ Man kunne kalde denne centraliserede spredning for »rutespredning« til forskel fra Jaabækbevægelsen, der udsprang spontant mange steder i landet og formerede sig ved knopskydning. I begge bevægelser spillede pressen dog en væsentlig rolle for spredningen og koordineringen, henholdsvis Jaabæks *Folketidende* og I.A. Hansens *Almuevennen*.

»En uvidenhed og dørskhed, som er gruelig«

Citatet skyldes præsten Peter Rørdam, der fra sit sydsjællandske kald beklagede sig til Grundtvig i 1846 over, at bondestandens interesser ikke rakte længere, end at landgilden og indfæstningen ikke måtte forhøjes. For de store, nationale spørgsmål havde den derimod ingen interesse.²⁵ Opdragelse var midlet, der måtte bæres omsorg for bondestandens dannelse, og her lå Rørdam, forskellene i øvrigt ufortalt, helt på linie med den holdning til bønderne, som havde været fremherskende blandt de højere stænder siden oplysningstidens didaktiske foreningstradition. Var det en lignende holdning til bondestanden, der lå bag centralismen i Bondevennernes Selskab i 1846, altså samme år, som Rørdam udøste sit hjerte for Grundtvig?

Man får unægtelig den mistanke, at centralismen i Bondevennernes Selskab ikke i første omgang blev påduttet bestyrelsen af hensynet til den enevældige regering, men at den nok så meget var

udtryk for et bevidst valg fra initiativtagernes side for at disciplinere, hvad den opfattede som en uvidende og rå almue. Vi finder et sidestykke hertil i et andet liberalt foreningsinitiativ, nemlig Trykkefrihedsselskabet af 1835.

På sin højde talte Trykkefrihedsselskabet omkring 5.000 medlemmer spredt over hele landet, inklusive et betydeligt antal bønder. Der var imidlertid ikke tale om en reel participation eller mobilisering af medlemmerne. Tværtimod lagde selskabets struktur en bremse på medlemmernes muligheder for at gøre sig selvstændigt gældende over for den københavnske ledelse, og selskabets løst tilsluttede, lokale filialer fungerede udelukkende som administrative organer for hovedorganisationen i København.²⁶ Denne struktur var typisk for de borgerlige københavnske foreninger med centrumsfunktioner. Set i bakspejlet kunne den måske opfattes som mangel på organisatorisk erfaring, men foreningsdemokratiet havde endnu ikke nået de kanoniserede højder, som det senere skulle få under de folkelige bevægelser. Tværtimod var fremgangsmåden snarere udtryk for en realistisk erkendelse af danneskløften mellem den københavnske elite og medlemmerne som helhed. Fik disse for stor indflydelse, kunne man simpelthen frygte, at de ville kompromittere selskabets mål og midler.

Det var også borgerlige liberale, der tog initiativet til Bondevennernes Selskab, og selv om meget var sket med bøndernes bevidstgørelse siden 1835, er der næppe tvivl om, at bestyrelsen ville have hånd i hanke med udviklingen og derfor valgte en centraliseret struktur som velegnet til dette formål. Bestyrelsen ønskede at monopolisere de bondepolitiske aktiviteter, og bondecirkulære og bondefrygt i regeringen har tjent som en bekvem undskyldning for dette mål.

Landgildens og indfæstningens størrelse var ifølge den desillusionerede pastor Rørdam det eneste, der interesse-

rede bønderne. Initiativtagerne til Bondevennernes Selskab havde også et klart blik for, at det var nødvendigt at knytte an til bondestandens snævre interesser, hvis man skulle nære håb om at vinde den for det mere langsigtede mål, en fri forfatning. Selskabets program satsede derfor på bøndernes sociale og økonomiske interesser, først og fremmest fæstegodsets overgang til selvejendom.

Det var taktisk bestemt i forhold til det klientel, man ville have i tale, men i modsætning til den centraliserede struktur er der næppe tvivl om, at programmet også afspejlede en bevidst hensyntagen til de givne politiske omstændigheder under enevælden – *Ved at danne et foreningspunkt for bondestandens egne lovlige og sømmelige bestræbelser i denne retning, kan selskabet ikke komme i strid med regeringen og endnu mindre med den i Danmark bestående statsforfatning*, hedder det besværgende i indbydelsen til selskabet.²⁷

Først efter 1848 tog bestyrelsen åbenlyst de store, politiske spørgsmål op, som kravet om en fri forfatning grundet på almindelig valgret, og satte åbenlyst sit organisationsapparat ind på at påvirke valgene. Denne langvarige tøven var ikke motiveret af bøndernes »uvidenhed og dorskhed«, tværtimod havde landkommunalforeningerne, hvis ledelse i højere grad var præget af bønder, gentagne gange krævet reformer af valgloven til stænderne. Selskabets afgørende skift i 1848 var en naturlig følge af, at de politiske omstændigheder havde ændret sig radikalt.

Hvem var de »store«?

Spørgsmålet bliver, om vi, når det gælder programmet, kan drage paralleller til Jaabæks bevægelse.

Mellem Jaabæks og Bondevenneselskabets program er der utvivlsomt mange lighedspunkter. De gik begge

ind for kravet om næringsfrihed, og der er en understrøm af mistillid til de »store« i samfundet. Den stærke hævdelse af gårdmændenes interesser, der måtte gøre fæstegodsets overgang til selvejendom til en hovedsag i Bondevennernes Selskab, har især sin pendant i de østnorske bondevenners fremhævelse af gårdbrugernes selvstændighed og »materielle velvære«. I den østnorske bondebevægelse er valgene tillige et hovedpunkt – *vil den derfor kun anbefale og stemme for fornuftige og anerkendt sparsommelige mænd*, som det hedder i statutterne til Melhus bondevenneforening.²⁸ Tilsvarende bestemmelser finder vi ikke i Bondevennernes Selskab, hvad der som nævnt må tilskrives hensynet til enevælden og de politiske omstændigheder, hvorunder selskabet virkede. I det skjulte var selskabet særdeles aktivt ved valgene, først til stænderne og siden til rigsdagen.

Ligheden med den mere politiserende østnorske bondebevægelse er naturligt nok større end med bondekommunalismen på Vestlandet. På Østlandet var landbruget mere integreret i den penge- og markedskonometri, som i Danmark allerede var sat ind med kornsalgssperioden. Der er dog den forskel, at østlandsbevægelsen var en reaktion på en lavkonjunktur, mens den danske bondebevægelse og særlig kravet om selvejendom var et højkonjunkturfænomen. I begge tilfælde var der tale om en konjunkturbestemt reaktion, der svarede til et mere udviklet bondebrugs krav.

Der er altså øjnefaldende ligheder, men forskellene er nok så dybtgående og hænger sammen med landbosamfundets struktur i de to lande.

Danske fæstebønders hovedmodstander var traditionelt og aktuelt gods-ejerne. En sammenslutning af danske bønder måtte derfor bekæmpe godsprivilegierne og fæstevæsenet, som det skete i Bondevennernes Selskab. I Norge var godssystemet et marginalt

fænomen, og flertallet af norske bønder havde været selvejere siden 1700-tallet. Fæstevæsenet kunne derfor af gode grunde ikke spille nogen rolle i den norske bondebevægelse. Modstanderne eller »de store«, som bønderne stillede sig i opposition til, var ikke godsejere, men den udgiftskrævende statsmagt og dens repræsentanter, embedsmændene. På samme måde var Bondevennernes Selskab hovedsagelig udbredt til de fæsterige amter på øerne. Selskabets regionale profil hang altså nøje sammen med fæstevæsenets udbredelse, og det fik også konsekvenser for den rolle, husmændene spillede i Bondevennernes Selskab.

Gårdmænd og husmænd havde fælles interesser i en afvikling af godssystemet og en fælles udbytter, nemlig godsejeren. Ganske vist var op imod en tredjedel af husene i kongeriget ejet af gårdmænd, i de fæsterige amter dog væsentlig færre, men selv om der i tilspidsede situationer er eksempler på, at den latente interessekonflikt mellem gårdmænd og husmænd kom til udtryk, kunne de i det store og hele gøre fælles sag mod godsejerne.²⁹ Husmænd indtrådte i stort tal i Bondevennernes Selskab, i 1848/49 udgjorde de endog et flertal, og selskabet tog allerede i sin indbydelse husmandssagen op, ligesom det konsekvent arbejdede for den almindelige valgret efter 1848. Det lykkedes ikke for konservative kræfter at drive en kile ind mellem gårdmænd og husmænd på dette punkt.

Den norske bondebevægelse var derimod hovedsagelig en bevægelse af gårdbrugere. Det gælder både på Vestlandet og på Østlandet. Som vi har set, afspejlede rekrutteringen til Vestlandets bondevenneforeninger dog mere lokalsamfundets sociale profil end på Østlandet. Her, hvor der var flest husmænd, finder man dem så at sige ikke blandt de organiserede bondevenner. Til gengæld er de sociale kløfter mellem gårdbrugere og husmandsgruppen i

højere grad blevet understreget i lokalforeningernes program og virksomhed. Husmændene er blevet opfattet som et fattigdomsproblem for de skatteydende gårdbrugere. Man finder også i disse strøg en udviklet skepsis over for den almindelige valgret og en understregning af gårdbrugernes interesser som arbejdsgivere.

Det er et fælles træk i de skandinaviske lande, at befolkningstilvæksten skabte pres på jorden, og at dette i forening med gårdbrugets fremskridt og overgang til selvejendom blev ledsaget af en social differentiering af landbefolkningen. Sådant var det også i Danmark, men de feudale relikter, der bestod inden for godssystemet, kunne nedtone de politiske konsekvenser af de sociale kløfter. Selv efter at fæstevæsenet var blevet et marginalt fænomen i Danmark, kan man tale om et »mentalt efterslæb«, der betød, at husmændene underkastede sig gårdmændenes politiske førerskab, og at gårdmændene tog det som en selvfølge. Den traditionelle bevidsthed om at tilhøre almuen med fælles interesser over for gods-ejerne kunne gennem hele det 19. århundrede tilsløre de objektive interessemodsatninger, mægtig hjulpet på vej af Estrups reaktionære junkerregimente i århundredets sidste tredjedel. Når Estrup samtidig allierede sig med byernes borgerskab, pustede han til den traditionelle by-land modsætning, der var med til at binde husmænd og gårdmænd sammen.

I Norge fandtes der ikke med godssystemet et sådant kontaktfelt mellem gårdmænd og husmænd, ligesom det heller ikke var skudt ind mellem bønderne og statsmagten. Der var derfor rum for direkte konflikter mellem husmænd og gårdbrugere som f.eks. i Thra-nebevægelsen omkring 1850, og mellem bønderne og statsmagten, læs embedsmændene.³⁰ At et blad som *Almuevennen* heller ikke tog blidt på embedsmændene kan naturligvis nuancere bil-

ledet, men rækker ikke ved de strukturelle forskelle mellem landbosamfundet i de to lande og deres politiske konsekvenser for bondebevægelsen.

At spise suppe med en gaffel

En sammenligning mellem den danske og den norske bondevennebevægelse efterlader altså et nuanceret billede, der dog ikke lader nogen tvivl tilbage om de meget forskellige forudsætninger for de to bevægelser. Disse forudsætninger var af både politisk og social karakter.

Bondevennernes Selskab etablerede sig under et enevældigt system, der med al ønskelig tydelighed havde tilkendegivet sin uvilje mod politiske aktiviteter fra bøndernes side. Forsigtighed måtte derfor tilstræbes i udformningen af program og aktiviteter.

De norske bønder havde siden 1814 haft del i statens styre på lige fod med andre besiddende grupper i samfundet. I perioder udgjorde bønderne endog et flertal af stortingets medlemmer. Jaabæk kunne altså træde åbent frem med sine bestræbelser på at mobilisere bønderne, f.eks. ved valgene.

Det var imidlertid ikke forskelligartede politiske omstændigheder, der gjorde fæstevæsenet til en hovedsag for Bondevennernes Selskab og kampen mod embedsstaten til det centrale i Jaabæks bevægelse. Her må man i stedet inddrage landbosamfundets sociale struktur i de to lande, og det samme gælder, når husmændenes forskellige rolle i de to bevægelser skal forklares.

Det skal heller ikke tilskrives statspolitiske faktorer – i al fald ikke primært – når Bondevennernes Selskab fik en stærkt centraliseret struktur. Også efter enevældens fald forblev selskabets struktur og funktioner trods visse formelle ændringer centralt dirigeret. I sit udgangspunkt afspejlede centralismen de borgerlige, liberale initiativtageres ambitioner om at monopolisere de bon-

depolitiske aktiviteter og en tilsvarende mistillid til selvstændige initiativer i bondestanden. Strukturen må altså nærmest karakteriseres som hierarkisk-centralistisk, og det ville f.eks. være helt meningsløst at måle lokalforeningernes uafhængighed i forhold til de centrale organer. Der fandtes simpelthen ikke et lokalt foreningsliv inden for rammerne af Bondevennernes Selskab. Her må vi i stedet gå til de initiativer, der opstod i kølvandet på landkommunalforeningerne.

På afgørende punkter opfylder selskabet således ikke kriterierne for det demokratisk-decentralistiske princip (se s. 136–137) og kan ikke meningsfyldt jävnføres med de norske bondevenner. Det vil være som at spise suppe med en gaffel, hvis man anlægger sin undersøgelse på grundlag af erfaringer fra det mangfoldige og blomstrende foreningsliv i den Jaabækske bevægelse. Allerede kildematerialets karakter afslører, som vi har set, denne grundlæggende forskel, og den gælder vel at mærke i forhold til både den østnorske og den vestnorske bondebevægelse, de regionale forskelle i øvrigt ufortalt. Også i spørgsmålet om den »store« politik aftegner sig et fællesregionalt reaktionsmønster i den norske bevægelse, der afviger fra de danske bondevenner. Årsagerne til bondevennernes tilbagegang og ophør som organisationer i de to lande kan illustrere dette spørgsmål.

I Norge blev Jaabæks rigspolitiske ambitioner en afgørende faktor for tilbagegangen i den bevægelse, han selv havde igangsat. Ud fra forskellige forudsætninger afviste lokalforeningerne både i øst og i vest at hoppe med på vognen.

I Danmark engagerede Bondevennernes Selskab sig i de konstitutionelle spørgsmål, så snart hensynet til den enevældige statsmagt bortfaldt. Selskabet fiskede ikke alene i rørt vande, når det gjaldt landbopolitikken, som var dets *raison d'être*, men gjorde sig til

talsmand for en demokratisk folkerepræsentation og satte hele sin styrke ind på valgene til den grundlovgivende rigsforsamling. Her skulle vælgerne af bondestanden bl.a. tage stilling til spørgsmålet om kongevalg, der måtte forekomme kompliceret i betragtning af, at bondevennebevægelsens fejrede veteran, J.C. Drewsen, gik sine egne veje og erklærede sig for kongevalg. Alligevel lykkedes det for selskabet at fælde Drewsen på dette spørgsmål og sætte sine kandidater igennem ved valgene i østifterne.³¹ Senere, i 1850'erne, kunne selskabet mobilisere medlemmerne i omfattende adressebevægelser om de komplicerede nationalpolitiske spørgsmål, der efterhånden helt overskyggede det landbopolitiske. Ejderpolitik og helstat trak også fronterne op mellem senere tilkomne venstreorganisationer som Østifternes Folkeforening og Den jyske Folkeforening og skabte yderligere splid inden for de enkelte organisationer.

Tilsyneladende afviste danske bønder altså ikke den »store« politik sådan som de norske. Men igen må man være opmærksom på, at det i ganske høj grad drejer sig om usammenlignelige fænomener. Eller som før sagt, man spiser suppe med en gaffel, hvis man ikke gør sig de forskellige forudsætninger klart.

For det første var spørgsmålet om det danske monarkis fremtid nøje sammenkædet med forfatningsspørgsmålet og dermed bøndernes politiske rettigheder. Den demokratiske Junigrundlov var i bøndernes bevidsthed et redskab til at få gennemført den hedt begærede tvangsafløsning af fæstevæsenet, hvad bondevennernes ledelse ikke forsømte at påpege. Netop derfor stod Ejdertanken, et Danmark-Slesvig med Junigrundloven som fællesforfatning, særlig stærkt blandt bønderne i de fæsterige østifter. Derimod kunne kravet om et mistillidsvotum til ministeriet Stang, som Jaabæk tog op i sag 33 (se s. 140), ikke på samme måde blive en livssag for

norske bønder, selv om Jaabæk omhyggeligt knyttede mistilliden sammen med sparesagen ved at tale på vegne af den *sparsommelige del af folket*. Der kunne altså være gode grunde til, at danske bønder var mere »storpolitisk« orienterede end norske bondevenner.

For det andet betød den centraliserede struktur i Bondevennernes Selskab, at medlemmerne i modsætning til den Jaabækske bevægelse egentlig kun havde to muligheder for at tilkendegive deres opposition, nemlig ved passivitet eller udmeldelse. Og faktisk var passiviteten og nedgangen det tilbagevendende tema i selskabet efter de store dage i 1840'erne. Kan det nu tages til indtægt for en desavouering af selskabets linie? Og var denne alene et anliggende for en elite af ledere og rigsdagsmænd?

Nedgangen for Bondevennernes Selskab fulgtes af en tilsvarende tilgang af andre venstreorganisationer, der som hovedformål havde opretholdelsen af Junigrundloven, mens det landbopolitiske overhovedet ikke omtaltes i statutterne. I praksis tog organisationerne naturligvis også disse spørgsmål op, men hovedindtrykket må blive, at Bondevennernes Selskab simpelthen er blevet overflødiggjort af andre, mere demokratiske sammenslutninger. Selskabets nedgang må formentlig tilskrives denne udvikling snarere end en distance blandt græsrodderne til den »store« politik, sådan som det var tilfældet med de norske bondevenner. For dem stod der simpelthen ikke tilstrækkelig meget på spil!

Sammenfattende kan det konstateres, at vi i Bondevennernes Selskab finder en klar interessepolitik for gårdmændene lige som på Østlandet, men koordineret og sammenvævet med de rigspolitiske spørgsmål. Derimod finder vi ingen spor af Vestlandets bondekommunalisme. Det betyder ikke, at kommunalistiske træk ikke kan påvises hos danske bønder og i deres sammenslut-

ninger. Det stærkt centraliserede Bondevennernes Selskab var blot ikke et velegnet forum for sådanne strømninger. Lad os i stedet se på Den jyske Folkeforening og dens centrale skikkelse, Lars Bjørnbak.

Bjørnbak, Danmarks Jaabæk?

Lars Bjørnbak var en ivrig læser af Jaabæks *Folketidende*, og i 1873 skrev han privat til sin norske meningsfælle for at gøre opmærksom på sig selv og sit blad, *Aarhus Amtstidende*. De to havde jo, fremhævede Bjørnbak, fælles fjender: ... *det doktrinære embedsparti, det hovmodige »national-liberale parti«, som vi her kalde dem, der ved dum krigspolitik, høje embedslønninger, fanatisk overmod og rasende begærlighed efter magt og embeder ville råde ene, mens folket skal være deres lydige slaver; dette parti bekæmper De i Norge, og jeg her*. Og Bjørnbak kunne yderligere oplyse, at hans doktrinære modstandere kaldte ham »Danmarks Jaabæk«, og mon ikke Jaabæk til gengæld blev kaldt »Norges Bjørnbak« af sine modstandere?³²

Den sidste formodning har dog næppe holdt stik, eftersom Jaabæk knap nok selv har kendt til Bjørnbak, før han modtog hans brev i 1873. Alligevel kunne Bjørnbak have gode grunde til at jævnføre sig med Jaabæk. De var hovedskikkelser i hver sin organiserede bevægelse, Bjørnbak i Den jyske Folkeforening og Jaabæk i de norske bondevenner, og deres personlige anskuelser var overensstemmende på en lang række punkter. Bjørnbak nævnte selv de fælles modstandere, embedsmændene og de nationalliberale, mens Jaabæk i sit svarbrev omtalte sine stridigheder med et *overmægtigt embeds-, stormands- og byvælde*.³³

Af dette modsætningsforhold fulgte fælles fodslag på en lang række punkter. De havde begge deres åndelige rødder i rationalismen og stod derfor fjernt

fra nationalismen og skandinavismen. Bjørnbaks kamp mod Ejderstaten og den grundtvigske nationalromantik vil være velkendt. Bjørnbak delte også Jaabæks ambitioner om at skabe en bred folkebevægelse, der byggede bro mellem gårdmænd og husmænd. Han flirtede oven i købet – dog kun et halvt år! – med Internationale og var ligesom Jaabæk en kompromisløs demokrat.

Det giver god mening, at det netop er i Jylland, man skal finde »Danmarks Jaabæk«. Godssystemet og dermed fæstevæsenet havde ikke den samme udbredelse i Jylland som i kerneområderne for Bondevennernes Selskab, og allerede i stænderforsamlingerne var det mærkbart, at jyske bønder anslog andre strenge end deres standsfæller på øerne. Det var også den gang mere nærliggende for jyderne at rette skytset mod embedsmændene og byaristokraterne end mod godsejerne, og det gjaldt i endnu højere grad på Bjørnbaks tid, hvor fæstevæsenet efterhånden var blevet et helt marginalt fænomen i Jylland.

Betyder dette fodslag mellem Jaabæk og Bjørnbak, at vi også kan drage paralleller mellem deres organisationer? På det organisatoriske plan tåler Den jyske Folkeforening utvivlsomt bedre sammenligning med Jaabæks bondevenner end Bondevennernes Selskab.³⁴ Den jyske Folkeforening havde en demokratisk struktur, der var en bred og umiddelbar kontaktflade til medlemmerne, og hvad der er nok så vigtigt, græsrodderne var organiseret lokalt, og der var tale om et egentligt foreningsliv på basisniveau. Her beskæftigede man sig med de anliggender, der angik organisationen som helhed, men også med rent lokale spørgsmål som oprettelsen af skoler og forsikringsforeninger, hvad der faldt godt i tråd med folkeforeningens sammenvævning med de jyske forsikringsforeninger under Geert Winters ledelse.

Det er i det hele taget et fællestræk

Lars Bjørnbak (1824–1878), foto ca. 1870. Bjørnbak var uddannet lærer, og både som politiker og pædagog arbejdede han på at udviske almuestemplet fra bondestanden og løfte den til social ligestilling med de øvrige samfundsgrupper. Som politiker og ikke mindst i den århusianske lokalpolitik var Bjørnbak ret så brutal, men det var nu en gang, hvad der skulle til, når etablerede magthavere skulle vippes af pinden. Foto Det kongelige Bibliotek.

for den politiske bondebevægelse både i Norge og i Danmark, at den avlede foreninger for alle mulige formål. Her blev der ikke skelnet mellem økonomi og politik eller mellem praksis og ideologi, programmet var bondens selvstændiggørelse og ligestilling med andre befolkningsgrupper på alle områder af samfundslivet. Det er karakteristisk, at en mand som Bjørnbak også var pioner for oprettelsen af landbo- og lokalsparekasser, og at der i kølvandet på de Jaabækske foreninger fulgte sparbanker, forbrugsforeninger, assuranceforeninger etc.

Man får unægtelig det indtryk, at det er i dette forgrenede, fortrinvis lokale

foreningsliv, at man skal finde den egentlige parallel i Danmark til foreningslivet i den Jaabækske bevægelse. De ganske få vidnesbyrd, der foreligger om lokalkredsene i Den jyske Folkeforening, stemmer ganske vist overens med eksemplerne fra den Jaabækske bevægelse, men det giver stof til eftertanke, at vidnesbyrddene om græsrodsaktiviteterne er så fåtallige, f.eks. i foreningens presse. I Jaabæks *Folketidende* præsenteres man derimod til stadighed for en jævn strøm af efterretninger fra og om lokalforeningerne. Den jyske Folkeforenings struktur og virksomhed har trods alt været mere homogen, for ikke at sige centraliseret, end Jaabæks bondevenneforeninger, og selv om folkeforeningen var regionalt afgrænset, var dens politiske udgangspunkt nok så meget rigspolitisk som lokalt. De bondekommunistiske træk og koncentrationen om lokalsamfundet, som spillede en afgørende rolle i den norske bondebevægelse, skal vi i Danmark snarere finde i det lokale foreningsliv ude i sognene, der delte sociale og kulturelle forudsætninger med den politiske bondebevægelse, uden at der var tale om en formel tilknytning.

I det følgende skal jeg pege på et markant udslag blandt mange af denne folkelig-demokratiske bevægelse, nemlig sognesparekasserne, samt på de paralleller, der her kan drages til foreningslivet i den Jaabækske bevægelse.

Sparekasserne mellem kommunalisme og kapitalisme

Sparekassernes tilblivelse og historie følger nogle karakteristiske udviklingslinier i 1800-tallets foreningsliv.³⁵ De var oprindeligt lokaliseret til hovedstaden og købstæderne, men fra 1860'erne fik de en nærmest eksplosionsagtig udbredelse i landdistrikterne og indgik i nøje sammenhæng med det folkelige foreningsliv i bondestanden. Med om-

plantningen fra by til land fulgte en demokratisering af institutionen og en stigende politisering. Politiseringen var især karakteristisk for de store, regionale landbosparekasser. De politiske forudsætninger var en kompromisløs opposition til den urbane elite og den feudale godsejerklasse, men som sagerne stod, blev landbosparekasserne især et udtryk for by-land konflikten. De »fine« gamle sparekasser, dem man bekæmpede, var jo hovedsagelig købstadssparekasser og i hænderne på byaristokratiet af embedsmænd og store købmænd.

Landbosparekasserne faldt således godt i hak med den tankegang, vi møder hos en Bjørnbak eller en Jaabæk og i hele den politiske bondebevægelse, men det, der især må interessere os, er sparekassebevægelsens lokale udslag i sognene. Spørgsmålet bliver, om vi her kan finde en parallel til de kommunalistiske træk i de Jaabækske lokalforeninger, og i bekræftende fald, om de kunne forenes med sparekassernes funktioner i et stadig mere integreret kapitalistisk samfund. Dybest set var det jo den konflikt, der tog luften ud af de norske bondevenneforeninger.

I mangt og meget red sognesparekasserne på den samme bølge, som havde båret de store landbosparekasser frem. De byggede på de demokratiske værdier og på principper om selvstyre og selvforvaltning af bondestandens økonomiske midler. Der lå i dette program en både kulturel og social distancering til købstadssparekasserne, men hvad der er nok så interessant, der indgik også en kritik af de store, centraliserede landbosparekasser, selv om man i og for sig delte deres politiske holdninger.

Lige som de Jaabækske bondevenneforeninger må sognesparekassernes spredningsmønster karakteriseres som decentraliseret. De opstod som en kombination af central formidling gennem pressen og »lokal smitte«. Pressens agitation kan spores som en række syn-

krone initiativer i spredte egne af landet, hvorfra de igen bredte sig som ringe i vandet.³⁶ I modsætning til den centraliserede spredning, som kendetegnede de store politiske sammenslutninger som Bondevennernes Selskab og Den jyske Folkeforening, må lokaliseringen først og fremmest tilskrives lokale omstændigheder. Et kort over sparekassernes udbredelse er i høj grad også et kort over de folkelige bevægelser. Højskolemiljøet, f.eks. naboskabet til højskolerne i Vallekilde, Viby og Brønderslev, har virket som en dynamo i sparekassebevægelsen, og der er en tydelig samvariation mellem sparekasserne og andre folkelige foreninger i sognene. Lokaliseringen må derfor i væsentligt omfang forklares med, at man var »samvirkebevidst« i sognene og rådede over en række lokale iværksættere, der kunne formidle impulserne udefra og sprede dem gennem et lokalt netværk.

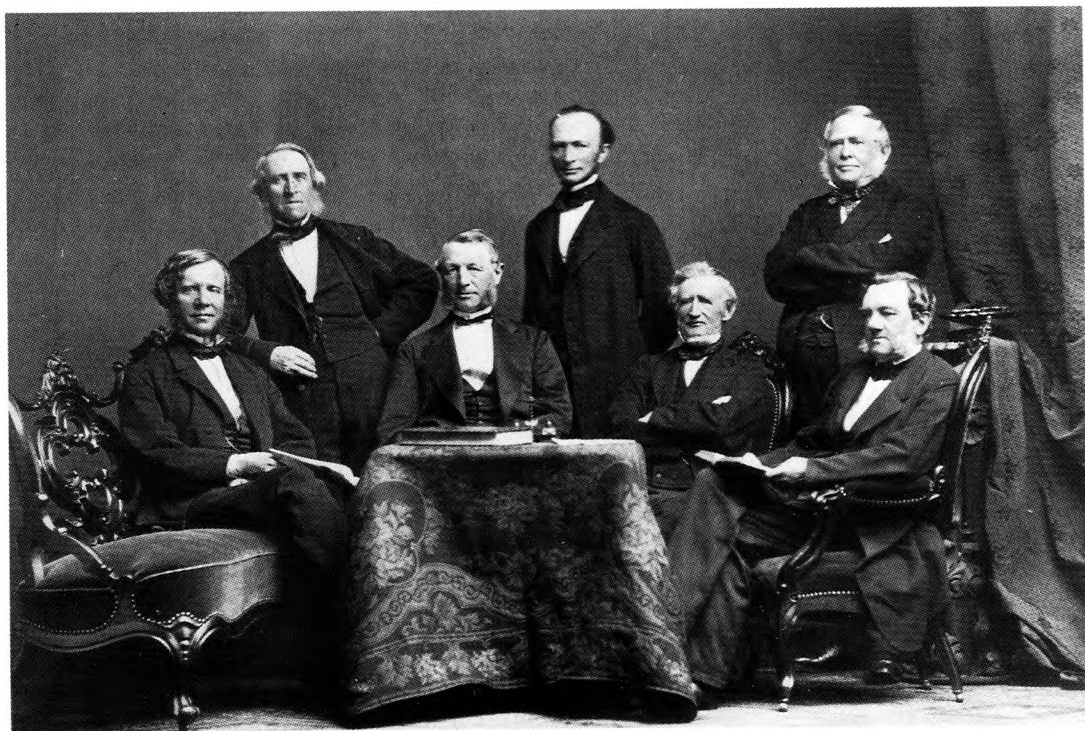
Spørgsmålet bliver, om fremkomsten og spredningen af sognesparekasserne kan sættes på »kvantitative« formler, f.eks. demografiske eller socioøkonomiske forhold, graden af urbanisering eller rent geografiske faktorer. Sådanne forhold kan utvivlsomt også påvises på sparekassekortet, men de kan højst bidrage med nogle generelle rammer for det komplekse billede af lokale forhold, der indgik i dannelsen af en sparekasse. Der er f.eks. næppe tvivl om, at beliggenheden i nærheden af København og Den sjællandske Bondestands Sparekasse har lagt en dæmper på forekomsten af sparekasser i Københavns og Frederiksborg amtskredse, og at de større afstande i Jylland har virket positivt på dannelsen af sparekasser. Flere sparekasser blev imidlertid dannet i umiddelbar nærhed af kontorstederne i Den sjællandske Bondestands Sparekasse, og tendensen til, at sparekasser optræder i klumper i flere nabosogne, tyder ikke på, at afstandene har været en væsentlig motivering for initiativtagerne.

Tilsvarende forbehold når Hans Try frem til, når han skal forklare lokaliseringsfaktorerne i den Jaabækske bevægelse og sammenligner med Den jyske Folkeforening – *Men i det heile er det vanskeleg å finne viktige sams gjennomgåande strukturelle drag som forklarer likskapen i dei to rørslene ut frå jamføring av landsdelane.*³⁷ Jeg tror – kættersk som det måtte være – at lighederne mellem spredningsfaktorerne i de Jaabækske foreninger og sognesparekasserne i Danmark skal søges i en række mere »subjektive« mentale faktorer i bondesamfundet, der gjorde sig gældende både i Norge og i Danmark.

Jeg har fordybet mig så temmelig meget i spredningen, fordi den i høj grad kan bidrage til at indkredse disse mentale kræfters tilstedeværelse i motiverne for dannelsen af sparekasser ude i sognene. Var der f.eks. »objektive« økonomiske behov for de efterhånden 400–500 sognesparekasser? Kunne flere af disse sparekassers funktioner ikke dækkes af købstadssparekasserne eller af de regionale landbosparekasser, for ikke at tale om sparekassen i nabosognet? Spørgsmålet må vel nærmest besvares bekræftende, men sådan er det ikke blevet følt i lokalsamfundet. I det mindste overstiger den procentvise tilvækst af antallet af sognesparekasser langt tilvæksten i de forvaltede midler.

Men kunne sognesparekasserne så ikke bidrage til at skabe et lokalt økonomisk netværk bag den politiske bondebevægelse, således som det var tilfældet med de regionale landbosparekasser? Utvivlsomt jo, men sådan blev det heller ikke følt i sognene. Tværtimod er der eksempler på, at sognesparekasser er blevet dannet i direkte opposition til de store landbosparekasser, der ikke mindst af politiske grunde ønskede at centralisere, for ikke at sige monopolisere sparekassebevægelsen i oplandet.³⁸

Sognesparekasserne har efter min mening ikke primært et økonomisk rationale og heller ikke et politisk. Deres

Bestyrelsen i Sparekassen for København og Omegn, fotograferet ca. 1870. De whiskersprydede og betitlede gentlemen i hovedstadens og købstædernes sparekasser rekrutteredes fra embedsstanden og handelsborgerskabet. Det sociale enhedspræg opretholdtes gennem hele det 19. århundrede takket være systemet med selvsupplerende bestyrelser.

rationale er sognet, lokalsamfundet, der ville imødegå alle centraliseringsbe-
stræbelser, også når de udgik fra politiske meningsfæller. Med andre ord, vi finder her de bondekommunistiske træk, formidlet i et heterogent, lokalt foreningsliv, som vi forgæves har efterlyst i den politiske bondebevægelse i Danmark, men som var den indre dynamo i de Jaabækske bondevenneforeninger og især på Vestlandet.

I bondekommunalismen indgik et stærkt element af konsensus. Lokalsamfundet blev opfattet som et solidarisk fællesskab på tværs af de sociale skel, der ellers gjorde sig stærkere og stærkere gældende i 1800-tallet. De filantropiske sider af sparekassesagen spillede derfor en mere fremtrædende rolle i sognesparekasserne, end det f.eks. var tilfældet i de store landbospa-

rekasser. Midlerne blev placeret i små, kortfristede lån, der især var velegnede til småfolks behov, og flere sognesparekasser havde direkte indført i deres vedtægter, at lånene fortrinsvis skulle tilfalde sognets »mindre bemidlede«. Samtidig var der et didaktisk element i sognesparekasserne. Initiativtagere og ledere var sognets skolelærer og gårdmænd, der ønskede at gøre tyendet og underklassen selvhjulpne gennem opdragelse til sparsommelighed og arbejdsomhed. Gårdmændenes stærke placering i sparekasserne kan tolkes i lyset af den nye, sociale differentiering af landbosamfundet, men den går også i tråd med traditionelle forestillinger om jorden og jordbesiddelsen som den væsentligste statusdimension.

Vi møder her en blanding af gammelt og nyt, af bondekommunalisme og øko-

Her er det bestyrelsen i Gøl Sogns Spare- og Lånekasse, der er mødt op hos fotografen ca. 1895. Bestyrelserne i sognesparekasserne var demokratisk valgt, og det blev nu det sorte kravetøj, der afløste bysparekassernes hvide flipper. Den enlige hvide flip tilhører bestyrelsens formand, der også var sognets skolelærer, men tag ikke fejl! De sorte kravetøj var alle betydelige mænd i sognet med hartkornet i orden og plads i sognerådet. Det sociale enhedspræg kunne også opretholdes under demokratiske former.

nomisk liberalisme, der gjorde, at sognesparekasserne på én gang kunne hylde gamle, sociale og kulturelle værdier og blive agenter for integrationen og omstillingen af sognet til en ny tids krav. Det var f.eks. helt i den økonomiske liberalismes ånd, at sognets jordbesiddende elite tog sparekassen i brug som et middel til at imødegå den stigende forarmelse – pauperisering blev modeordet – blandt husmænd og landarbejdere. Der var her tale om en moderne arbejdsgiver- og skatteborgerholdning, men der indgik også et ele-

ment af ældre tiders solidaritet inden for almuen med landsbyens jordløse grupper.

Den økonomiske liberalisme forbandtes med traditionel paternalisme, hvor gårdmandens økonomiske rolle som tillidsmand i sparekassen blev forenet med hans sociale rolle som husbond. Denne husbondsautoritet er f.eks. særdeles mærkbar i indskyderprofilen. Gårdmændene var garanter og tillidsmænd i sparekassen, men de hørte ikke selv til de flittigste indskydere. Det gjorde til gengæld deres børn og tyende.

Lærer Rasmus Nielsen, Rude, forretningsfører og kasserer i Saxild-Nølev Sogns Spare- og Lånekasse. Her sidder han fordybet i en bog fra sit belånte bibliotek. Biblioteket var nyttigt i mere end én forstand, for det tjente som sikkerhed for Nielsens gentagne lån i sparekassen.

Mikroundersøgelser af indskyderne kan dokumentere, at det i meget høj grad er børn og tyende fra tillidsmændenes husstande, der tegner indskydergruppen. Kontiene har bevæget sig som satellitter omkring sparekassens tillidsmænd, hvor en enkelt husbond kan holde op til en halv snes konti i bane. Og minsanden om ikke tyendekontiernes stabilitet er ligefremt proportional med varigheden af ansættelsesforholdet hos husbond! På samme måde møder vi det traditionelle netværk som naboskabet i udlånsprofilen. Meget ofte er naboer mødt op i fællesskab for at søge lån og kautionere for hinanden.

En interessant parallel kan drages til

Thraneforeningerne i Norge, der ellers har været betragtet som en radikal underklassebevægelse.³⁹ Mikroundersøgelser har imidlertid vist, at Thrane-foreningernes sociale profil, i al fald i de mere egalitære strøg, afspejlede lokal-samfundet som helhed, og at de i ganske høj grad fungerede som overbygninger på gamle fællesskaber som slægten, husstanden og nabolaget. Denne blanding af gammelt og nyt er også karakteristisk for rekrutteringen og holdningerne i de Jaabækske foreninger. Ønsket om at værne gamle institutioner og skikke mod påvirkninger udefra gik hånd i hånd med reformer af skadelige bygdeskikke som de overdådige bryllupper og ligfærd. Man brugte en ny tids redskab, foreningen, til på én gang at bibeholde og reformere det gamle. Det samme skisma, om man vil, kan også påvises i skolelærerlitteraturen i Danmark, og skolelæreren var netop en særdeles aktiv person i den lokale sparekasse, både som praktisk administrator og som ideolog.⁴⁰

De Jaabækske foreninger blev som omtalt kun et kortvarigt fænomen. Bondekomunalisme og snævre gårdbrugerinteresser kunne ikke honorere kravene fra et mere centraliseret og integreret samfund. Gik det nu ligesådan med sognesparekasserne? Med nutidens fusioner in mente må svaret naturligvis blive et ja, men skriften på væggen var allerede tydelig ved indgangen til det 20. århundrede. Selv om sognesparekasserne faktisk viste sig sejllivede, kunne de ikke i længden overleve omstillingen til pengeformidlingen i et moderne, kapitalistisk samfund. De særlige filantropiske og traditionelle idealer i sognesparekasserne måtte ofres gennem strukturændringer og professionalisering. Selv i de store sparekasser havde der været et vist anti-kapitalistisk eller kommunalistisk potentiale, hvorefter sociale hensyn til småfolk kunne overskygge rent forretningsmæssige principper. Der ligger et

stykke spændende mentalitetshistorie i hele denne kapitalistiske omstillingsprocess, der på det personlige plan kunne opleves som konfliktfyldt af sparekassernes pionerer.⁴¹

Perspektiver

Da Jaabæk lod sig inspirere af de danske bondevenner, har han nok haft et mere generelt forbillede end Bondevennernes Selskab, der netop på det tidspunkt var ved at udånde. Det, som han formentlig har haft i tankerne, har været den brede politiske mobilisering af de danske bønder, der fik et iøjnefaldende gennembrud med Bondevennernes Selskab og siden søgte sig andre veje gennem nye organisationer.

Det er åbenlyst, at forskellene mellem Jaabæks bondevenneforeninger og de danske bondevenner i snævrere forstand, nemlig Bondevennernes Selskab, hænger sammen med forskellige politiske og sociale strukturer i de to lande og i de regioner, hvor de opstod, hvortil kommer tidsforskellen på en snes år. I stedet kan man finde en større overensstemmelse med eksempelvis Den jyske Folkeforening med et medlemsdemokrati i bredden, der i højere grad svarede til de nye tendenser inden for den politiske foreningsdannelse. Alligevel forekommer lighederne mellem Jaabæks og Bjørnbaks organisationer ikke at være på højde med den private overensstemmelse i synspunkter hos de to ledere.

Det danske kildemateriale er ikke så gavmildt som det norske, men den politiske bondebevægelse i Danmark forekommer mere centraliseret, mere integreret i den nationale politik og mindre kommunalistisk end den norske. Med sin modstand mod staten, mod embedsmændene, mod byerne og hele den kulturelle og sociale centraliseringsproces formidlede Jaabæk traditionsbundne træk blandt norske bønder, hvor det

mere gjaldt forsvaret for en livsform end herredømmet over det centrale magtapparat. Da Jaabæk selv prøvede at sprænge disse rammer, gik det galt. Det blev i stedet Johan Sverdrup, der ti år senere formåede, hvad der var lykkedes for Bondevennernes Selskab i 1840'erne, nemlig at integrere bondepolitikken i den nationale politik inden for rammerne af en bredere, liberal bevægelse.

Kommunalismen, der her er blevet opfattet som et forsvar for traditionelle værdier og strukturer i bondesamfundet, **for** lokal autonomi og **imod** centraliseringsbestrebelse udefra, var et marginalt fænomen i den politiske bondebevægelse i Danmark, i al fald hvis vi forstår det politiske i snævrere forstand. Den var imidlertid et livskraftigt element i de lokale strenge af bøndernes foreningsliv, i sparekasserne, i brugsforeningerne, i sygekasserne, i de hundredvis af forsamlingshuse, der efterhånden blev rammen om sognets sociale aktiviteter.

Vi kan konstatere, at der i Norge ikke var rum for en centraliseret og integreret bondepolitik før Johan Sverdrup, og også i Danmark må den vel nok så meget karakteriseres som regional. Forskellene kan meget vel hænge sammen med graden af urbanisering og af landbosamfundets økonomiske og sociale integration i de to lande. Sammenhængende hermed må nævnes de geografiske forskelle, hvor de norske forhold i sig selv kan have disponeret for en decentral struktur i modsætning til den danske bondebevægelse, men forskellene må ikke overdrives. Der var også rum for kommunalisme i Danmark, for den særlige blanding af moderne og traditionelle kulturtræk, vi finder i den Jaabækske bevægelse. Disse træk skal blot søges andetsteds end i den politiske bondebevægelse. De har deres forudsætninger i samfundets forvandling til et moderne, kapitalistisk samfund, det der i Norge er blevet betegnet som det

»store hamskifte«. Forudsætningerne var fælles, selv om der var tale om en vis tidsforskydning: En smeltedigel af gammelt og nyt, der fik sine særlige livsbetingelser i lokalsamfundet og dets foreningsliv. Det er derfor forfriskende, at lokalsamfundet har fået en mere fremtrædende plads i den nyere historiske forskning og i de danmarkshistoriske fremstillinger.

Noter

- I Associationsprojektet har man undersøgt tilblivelsen af det moderne foreningsliv i et komparativt nordisk perspektiv; en status foreligger i et temanummer af *Scandinavian Journal of History* 1988, s. 321–438. Kattegat-Skagerrak-projektet drejer sig om regionens kulturudvikling i 1800-tallet; projektets resultater er løbende publiceret i serien *Meddelelser fra Kattegat-Skagerrak-projektet* 1–16, 1982–1988. I Condisprojektet (Continuity and Discontinuity. Long-term factors of conflict resolution in the democratisation of Scandinavia) har man beskæftiget sig med demokratiseringsprocessen i et komparativt skandinavisk perspektiv. Fra projektet foreligger bl.a. *Language and the Construction of Class Identities*, red. Bo Stråth, Gotenburg 1990.
- Hans Try: Lars Bjørnbak og Søren Jaabæk. To politiske bondeleiarer i Skagerrak-Kattegat-området og rørlene dei stod i, *Meddelelser fra Kattegat-Skagerrak-projektet* 15, Kristiansand 1987, s. 181. En række bidrag om Jaabæks bevægelse foreligger i *Bondevenene. Jaabækkrøsla 1865–1875*, red. Dagfinn Slettan og Hans Try, Oslo 1979.
- Citeret efter *Bondevenene*, red. Slettan og Try (se note 2), s. 186.
- Hans Try: *Assosiasjonsånd og foreningsvekst*, Øvre Ervik 1985, s. 24–28.
- Hans Try: Dualism in the Early History of Norwegian Associations, *Scandinavian Journal of History* 1988, s. 388–389.
- Citeret efter *Bondevenene*, red. Slettan og Try (se note 2), s. 151.
- Sst. s. 160.
- Sst. s. 155.
- Sst. s. 158. Melhus ligger i Søndre Trondhjem amt, men amtets bondevenneforeninger lå helt på linie med tendensen på Østlandet.
- Citeret efter *Bondevenene*, Slettan og Try (se note 2), s. 154.
- Hans Try: Bondevennrørsla 1867–1873 – ei regional jamføring, *Bondevenene*, red. Slettan og Try (se note 2), s. 25.
- Torkel Jansson: *Agrarsamhällets förändring och landskommunal organisation*, Uppsala 1987, s. 85–88.
- Jan Breida: Bondevenner i valkamp, *Bondevenene*, red. Slettan og Try (se note 2), s. 100.
- Dagfinn Slettan: Politisk aksjon i kristendomens namn?, sst. s. 55–58.
- Citeret efter *Bondevenene*, red. Slettan og Try (se note 2), s. 183 og 185.
- Sst. s. 164–170.
- Sst. s. 189–193.
- Om kontinuiteten fra Jaabæk til Sverdrup, se Arne Finborud: Frå Søren Jaabæk til Johan Sverdrup, sst. s. 82–94. Endvidere Leiv Mjeldheim: *Folkerørsla som vart parti. Venstre frå 1880-åra til 1905*, Bergen 1984, s. 16–28, 71–73.
- Try: Dualism (se note 5), s. 389.
- Rigsarkivet: Privatarkiv 5262: Balthazar Christensen. Sager vedr. Bondevenneselskabet.
- Se kortlægningen af bondevenneforeninger 1865–1873 i *Bondevenene*, red. Slettan og Try (se note 2), s. 194–195.
- Generelt kan henvises til H.J. Lych Larsen: *Bondevennernes Selskab og dets virke uden for de valgte forsamlinger i perioden 1846–1849*, upubliceret specialeafhandling i historie ved Aarhus Universitet 1972. En forskningsoversigt over den politiske bondebevægelse foreligger i Niels Clemmensen: *Associationer og foreningsdannelse i Danmark 1780–1880*, Øvre Ervik 1987, s. 79–84.
- Lych Larsen: *Bondevennernes Selskab* (se note 22), s. 22.
- Selskabets eneste faste emissær var dog den bekendte husmand Peder Hansen, Lundby. Jens Boel: *Selvtænkeren. Agitatoren Peder Hansen, Lundby*, 1990, s. 105.
- Claus Bjørn: *Bonde – Herremand – Konge*, 1981, s. 13.
- Sigurd Nielsen: Selskabet for Trykkefrihedens rette Brug, *Historiske Meddelelser om København* 4. række 4, 1955, s. 235 og 250.
- Citeret efter Niels Clemmensen: *Interesse og politik i dansk landbrug i det 19. århundrede*, 1980, s. 112.
- Citeret efter *Bondevenene*, red. Slettan og Try (se note 2), s. 158.
- Claus Bjørn: *Frygten fra 1848. Bonde- og husmandsuroen på Sjælland i foråret 1848*, 1985, s. 140–145. Jens Boel: *Hus-*

- mænd og landarbejdere i Danmark ca. 1848–1875, 1985, s. 134–141 og 165–169.
30. Øyvind Østerud: *Agrarian Structure and Peasant Politics in Scandinavia*, Oslo-Bergen-Tromsø 1978, s. 258–259.
 31. Lych Larsen: *Bondevennernes Selskab* (se note 22), s. 113–137.
 32. Citeret efter Try: Lars Bjørnbak og Søren Jaabæk (se note 2), s. 179.
 33. Sst., s. 184.
 34. Generelt kan henvises til K. Hede Jørgensen: *Den jyske Folkeforening 1862–1866. En undersøgelse af foreningens organisationsmæssige forhold og dens virke uden for de offentligt valgte forsamlinger*, upubliceret specialeafhandling i historie ved Aarhus Universitet 1973.
 35. Generelt kan henvises til Niels Clemmensen: *Sparekassebevægelsen i Danmark 1810–1914*, 1985.
 36. Sst., s. 88–98. Jvf. Poul Thestrup: *Nærbutik og næringslovs-omgåelse*, 1986, s. 322–330.
 37. Try: Lars Bjørnbak og Søren Jaabæk (se note 2), s. 217.
 38. Clemmensen: *Sparekassebevægelsen* (se note 35), s. 125. Det følgende bygger på punktundersøgelser af sognesparekasser sst. s. 98–149.
 39. Tore Pryser: *Klassebevægelse eller folkebevægelse?* Oslo-Bergen-Tromsø 1977, s. 237–252.
 40. Povl Schmidt: *Litteratur for menigmand*, 1979, s. 57–119.
 41. Clemmensen: *Sparekassebevægelsen* (se note 35), s. 155.